

دنبلی و معرّفی نسخه‌ای از آن می‌پردازیم:

کتبشناسی

الف. مؤلف کتاب

بهاء الدّین محمّد یکی از فرزندان عبدالرزاق بیک دُنبلی (مفتون؛ ۱۱۷۶-۱۲۴۳ق)، نویسنده، مورّخ و شاعر نامدار اوایل دوره قاجاری است. او در مکتب پدر دانشمند خود به تحصیل ادب عرب و عجم و معارف گوناگون پرداخته بود و از ادبا و سخنوران و سخن‌شناسان قرن سیزدهم بود. سلطان‌القرائی می‌گوید که بهاء الدّین محمّد را پسری است موسوم به علی و متخلّص به «غریب» از شاگردان مدرسه دارالفنون تهران، که در سال ۱۲۷۵ق، پس از عزل میرزا آقاخان نوری از صدارت، به‌همراه کاروانی از چهل و دو تن از محصّلین آن مدرسه و به‌سرپرستی حسنعلی خان امیر نظام گروسی روانه پاریس می‌شود و پس از فراغت از تحصیل به ایران بازمی‌گردد. او نیز از مؤلفین است و اشعاری هم به فارسی گفته است (دنبلی، ۱۳۴۹: ۱/ده-یازده). از بهاء الدّین محمّد چندین اثر ذکر شده و موجود است به شرح زیر:

۱. دیوان اشعار. شیخ آقابزرگ طهرانی در الذّریعه نوشته است که نام دیوان او در آثار الشّیعه (ص ۲۱۲) به‌نقل از ریاض الجنّه آمده است و گوینده آن از مقرّبان عبّاس میرزا نائب‌السّلطنه بوده که در اواخر عمرش حکومت تبریز را داشته است. او را دیوانی است در نزد فرزنداننش (آقابزرگ، ۱۳۴۲: جزء ۹، قسم سوم، ص ۹۸۵).
۲. شرح مشاعر ملاًصدرا. مرحوم تربیت نسخه‌ای از آن را در کتابخانه مجلس دیده و در دانشمندان آذربایجان به عبدالرزاق بیک دنبلی منسوب کرده و ابن‌یوسف نیز همین اشتباه را در فهرست آن کتابخانه تکرار نموده است؛ در حالی که این کتاب متعلّق به پسر او بهاء الدّین محمّد است (دولت‌آبادی، ۱۳۷۷: ۸۳۵، حاشیه؛ گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۱/۶۲۲، ۲/۳۹۹).
۳. تفسیر قرآن به عربی. صاحب دانشمندان آذربایجان می‌نویسد: «تفسیر مبسوطی به زبان عربی نوشته است. یک جلد بزرگ از اوّل سوره مائده تا آخر سوره توبه را در

محمّدبن عبدالرزاق بیک دُنبلی و نسخه‌ای از «شرح دیوان انوری» او

محمود مدبری

استاد دانشگاه شهید باهنر کرمان
modaberi2001@yahoo.com

اوحدالدّین انوری ایبوردی از بزرگان قصیده‌سرایان و سخنوران ایران در سده ششم هجری است که اشعار او قرن‌ها مورد توجّه و استقبال شاعران و ادیبان سخن‌سنج بوده است؛ به‌ویژه قصاید او که به‌سبب اشتغال بر اصطلاحات علمی و تصاویر دیرباب صدها سال تقلید و تنبّع شده و همواره در محافل ادبی و مکاتب و حلقات درس ادب، مطرح بوده و از سوی فضلا و ادبا شرح و تفسیر شده است.

تاکنون شش شرح از دیوان انوری شناخته شده است:

۱. شرح محمّدبن داود علوی شادی (سده دهم)، هندوستان؛
۲. شرح ابوالحسن فراهانی (۱۰۴۰ق)؛
۳. شرح ابوالقاسم قائم مقام (۱۱۹۳-۱۲۵۱ق) که یک نسخه از آن باقی است؛
۴. شرح علی‌اکبر بن فیض قمی (سده سیزدهم) که بسیار مختصر است؛
۵. شرح محمّدبن عبدالرزاق بیک دنبلی (۱۲۵۲ق) (رک. درایتی، ۱۳۸۹: ۷۰۸/۶-۷۱۲؛ مقدّمه مدرس رضوی، ۱۳۴۰)
۶. شرح استاد دکتر سیّد جعفر شهیدی.

از این میان شرح فراهانی در طول قرون اخیر با استقبال کم‌نظیر روبرو شده و تاکنون بیش از ۱۱۵ نسخه خطّی از آن در کتابخانه‌های بزرگ شناخته شده است. در اینجا به یکی از شرح دیوان انوری، یعنی شرح محمّدبن عبدالرزاق بیک

ب. معرّفی کتاب

این شرح در میان شروح انوری از همه کامل تر است و نویسنده تک تک ابیات قصاید شاعر را معنی کرده است؛ لذا به شرح مشکلات و مفردات، مگر در مواردی اندک، و گزینش ابیات نپرداخته و با اختصار تمام، معنی اشعار را ذکر کرده است. به قول مرحوم استاد مدرّس رضوی «با آنکه خالی از بحث و تحقیق است، برای روشن شدن بعضی از اشعار مشکله سودمند و مفید می‌باشد» (مدرّس رضوی، ۱۳۴۰: د).

بهاء الدّین محمّد در مقدمهٔ مثنوی خود به نثری فنی و مصنوع به شیوهٔ آثار پدرش، پس از عباراتی در توحید، نعت پیامبر ص و منقبت امیرالمؤمنین علی ع، سبب نوشتن کتاب خود را توضیح داده است. او در بخش توحیدیّه، نام شاعران بزرگ و مشهور ایران مانند عنصری، فلکی، فردوسی، فرّخی و... را در خلال عبارات مزین خود گنجانده است.

نویسنده پس از این در همان مقدمه می‌گوید که در سال ۱۲۴۰ هجری، بعد از مطالعات در علوم رسمی از قبیل فقه، اصول، حکمت، مقدمات صرف و نحو، منطق و معانی و بیان، مدّتی را در مطالعهٔ شاعران سلف کوشید و بنا به بیت مشهور:

در شعر سه تن پیمبرانند
فردوسی و انوری و سعدی

شروع به مطالعهٔ دیوان انوری کرده و نظر به اینکه دیوانش را مشحون از قصّه، اصطلاحات نرد و شطرنج، حکمت، ریاضی، نجوم، معانی و بیان و ترصیع و استعاره و کنایه و غیره یافته است، همهٔ آنها را نزد پدر مکرم خود فرا گرفته و مشارّالیه از راه رأفت و مرحمت و شفقت، حلّ مشکلات و کشف غامضات و رموزات و تعقیدات و معنیات فرموده است؛ بنا براین او املاءهای درسی پدر خود را به طریق ایجاز و مختصر فراهم آورده و نگارش کرده است.

دو نمونه از شرح او در زیر نقل می‌شود تا روش اختصار او در معنی کردن ابیات مشخص شود:

ای قاعدهٔ تازه دست تو کرم را
وی مرتبهٔ نوز بنان تو قلم را

ای ممدوحی که قاعدهٔ نو است از دست تو عطا را و ای مرتبهٔ تازه است از سرانگشتان تو قلم را.

کتابخانهٔ ثقة الاسلام تبریزی دیدم». طبعاً این تفسیر به کتابخانهٔ ملی تبریز یا کتابخانهٔ تربیت انتقال یافته است (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۵: ج ۱ ص ۵۱۲). نسخه ای از این تفسیر در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی نگهداری می‌شود و در فهرست کتابخانه اینگونه معرّفی شده است:

تفسیر مزجی است، دارای بسیاری از مباحث فلسفی و عرفانی به استشهد به روایات اهل بیت علیهم السّلام و همچنین خطبه‌هایی انشاء نموده مسجّع و مقفّی به عنوان «مقاله» در پند و اندرز... نسخهٔ حاضر مشتمل بر مقدماتی است در فضیلت علم و قرآن و انواع کلام و فوائد انزال کتب و نکوهش از تفسیر به رأی و مبحثی در تحریف و اختلاف قرآت و چگونگی نزول قرآن و آداب تلاوت و جز اینها... به روز پنجشنبه ۱۲ ماه رمضان ۱۲۵۲ پایان یافته است (حسینی، بی تا: ۳۲۶/۴؛ عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۵: ۵۱۲/۱؛ همو، ۱۳۷۷: ۸۸/۴).

۴. تفسیر قرآن به فارسی. مرحوم سلطان‌القرائی نوشته است که دنبلی را تفسیری است به زبان فارسی. جزئی از این تفسیر در کتابخانهٔ سلطان‌القرائی موجود بوده است، از اوّل سورهٔ یونس تا آخر سورهٔ فاطر. دنبلی این جزء را در سال هزار و دویست و پنجاه و نه به پایان رسانده است (دنبلی، ۱۳۴۹: ۱/ده-یازده). این تفسیر غیر از تفسیر عربی اوست که دنبال کار پدر خود، عبدالرزاق بیک، را گرفته است و پیش از این ذکر شد. از این تفسیر نسخه‌ای در مجموعهٔ دستنوشته‌های کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه شهید باهنر کرمان موجود است که تاریخ تحریر آن روز جمعه ۲۸ ماه صفر سال ۱۲۴۸ ق است و بدین ترتیب مقدم بر تفسیر عربی او و نیز نسخهٔ تفسیر فارسی متعلّق به کتابخانهٔ مرحوم سلطان‌القرائی است. این نسخه در حواشی قرآنی مترجم نوشته شده است. تاریخ تحریر آن قرآن روز دوشنبه ۲۸ جمادی الاولی سال ۱۲۳۹ ق است و معلوم می‌شود که تفسیر بهاءالدّین محمّد چند سال پس از آن در حواشی صفحات و نیز صفحاتی جداگانه بدان افزوده شده است. نسخه از سورهٔ توبه آغاز می‌شود و تا پایان قرآن با اشعاری عربی و نیز اشعاری به فارسی از پدرش عبدالرزاق بیک خاتمه می‌یابد.

۵. شرح دیوان انوری. که موضوع این مقاله است.

گر شاه‌نشان خواجه بود خواجه‌گی این است
روز است در او شک نبود هیچ حکم را

توای ممدوح شاهی بنشان و شوکت خواجه و بزرگی اگر آن
بود که در این است در تست، در او شکی نباشد هیچ
حکم‌کننده را. و حکم حکم‌کننده در میان دو کس را گویند.

نسخه‌شناسی شرح دیوان انوری

نسخه متعلق به گنجینه نسخ خطی دانشگاه شهید باهنر کرمان
از مجموعه محقق، کتابت محمدبن حسین، به خط نسخ، مورخ
چهارشنبه ۱۲ جمادی الاولی سال ۱۲۵۵ هجری، قطع ۲۸ در
۱۷ س. م. ۲۶۸ ورق، جلد مقوّا بارو کش تیماج، قهوه‌ای سوخته،
ضربی با حاشیه زنجیره‌ای و نقش ترنج و سرترنج، ترنج با آرایه
اسلیمی و سرترنج با نقش لوتوس، در آستر کتاب یادداشت‌ها
و جملات متعددی با خط شکسته و سیاق و با تاریخ‌های
بیست و ششم شهر صفر المظفر ۱۲۸۸ و شهر ربیع الاول ۱۲۰۹،
رنگ آستر آبی. در سه صفحه پیش از متن اصلی ابیات چندی
یادداشت‌وار نوشته شده و در یادداشتی تاریخ تولّد شخصی به
تاریخ سه شنبه بیست و چهارم شهر محرم الحرام ۱۲۶۰ ثبت
شده است.

کتاب عنوان «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين» دارد.
آغاز متن:

براعت استهلال حمد و ستایش و بیت القصیده ثنا و نیایش
تسبیح و تقدیس خالقی است که طفل یکروزه را لب
روح پرور...

انجام متن:

آخر الامر می‌گذارم این سرا و دنیای مجازی را و بگذرم از این
جهان به جهان باقی، یعنی آن وقت مدار غم هم می‌گذرد و
تمام می‌شود، کما تمّ هذا الكتاب.

انجامه:

بِعَوْنِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ مَعَ اغْتِشَاشِ الْبَالِ وَاضْطِرَابِ الْاِحْوَالِ مَعَ
تِرَاكِمِ الْاِفْكَارِ فِي يَوْمِ الْارْبِعَاءِ ثَانِي عَشْرِ شَهْرِ جَمَادِي الْاُولَى
وَ قَدْ مَضَى مِنَ الْهَجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ عَلَيَّ هَاجِرًا الْاَلْفُ الْاَلْفُ الثَّنَا
وَ التَّحِيَّةِ خَمْسُونَ وَ خَمْسَ سَنَةٍ بَعْدَ الْاَلْفِ وَ الْمَأْتِينَ فِي يَدِ
الْحَقِيرِ الْفَقِيرِ الْكَثِيرِ الذَّنُوبِ مُحَمَّدٍ خَلْفِ الْمَرْحُومِ الْمَغْفُورِ
حُسَيْنِ حَشْرَهَ اللهُ مَعَ سَمِيَّةِ الْحُسَيْنِ الشَّهِيدِ الْمَقْتُولِ فِي سَبِيلِ
اللهِ عَلَيْهِ وَ عَلَيَّ اَبَائُهُ وَ اَجْدَادُهُ وَ اَوْلَادُهُ الطَّاهِرِينَ الْاَلْفُ الْاَلْفُ
الصَّلَاةِ وَ التَّحِيَّةِ وَ الثَّنَا اِلَى يَوْمِ الْمَوْعُودِ.

کاغذ روغنی و نازک است، بدون آرایه، جدول و کمند، و همه
مصراع‌هایی که معنی شده‌اند با خط قرمزی که روی آنها کشیده
شده مشخص شده‌اند. صفحات سمت راست تماماً دارای
رکابه است و به خط تازه‌تر صفحات سمت چپ در حاشیه
شماره‌گذاری شده‌اند و بین مصراع‌ها و ابیات و معنای آنها چند
نقطه سرخ‌رنگ گذاشته شده است. تعداد اوراق این نسخه
۲۶۶ ورق است.

منابع

- آقابزرگ طهرانی (۱۳۴۲). الذریعه الی تصانیف الشیعه. نقحه ع. المنزوی. تهران: بی‌نا.
- انوری، اوحدالدین (۱۳۶۴). دیوان انوری. به کوشش سعید نفیسی. تهران: انتشارات سگه-پیروز.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی
- دولت‌آبادی، عزیز (۱۳۷۷). سخنوران آذربایجان. تبریز: ستوده.
- شهیدی، سید جعفر (۱۳۵۷). شرح لغات و مشکلات دیوان انوری ایبوردی. تهران: انجمن آثار ملی.
- عبدالرزاق بیك دنبلی (۱۳۴۹). تجربه الاحرار و تسلیة الابرار. به تصحیح حسن قاضی طباطبایی. تبریز: دانشگاه تبریز.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم (۱۳۷۵). مفاخر آذربایجان. تبریز: نشر آذربایجان.
- _____ (۱۳۷۷). طبقات مفسران شیعه. قم: نوید اسلام.
- فراهانی، ابوالحسن (۱۳۴۰). شرح مشکلات دیوان انوری. به تصحیح مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳). تاریخ تذکره‌های فارسی. تهران: کتابخانه سنایی.

